

Андрій БЕЛОМЄСЯЦЕВ

ІСТОРІЯ АРХІТЕКТУРИ —
ЯВИЩЕ ІСТОРІЇ ГОСПОДАРЮВАННЯ
Давнина. Античний світ. Візантія.
Західноєвропейське середньовіччя

Спираючись на основоположну для архітектурознавчого лексикону метафору римського архітектора Вітрувія «корисність, міцність, краса», історію архітектури можна розглядати у трьох названих аспектах. З огляду на тему цієї розвідки — економічно-господарський аспект архітектури, — могло б здаватися, що лише перше поняття класичної тріади найбільше пасує для аналізу. Адже саме в економічному аспекті ця тріада «включається» у поле нашої студії, оскільки усі три поняття не можуть бути в економічному плані відокремлені одне від одного. Якщо б ми здійснювали мистецтвознавчий аналіз історії архітектури (як це робиться протягом останніх півтора століття), переважно йшлося б про поняття «краса». Якщо б здійснювали огляд архітектурних творів у їх появі та технологічному розвитку, переважно йшлося б про категорію «міцність». Якщо б ми взяли для дослідження онтологічний, людинознавчий аспект розвитку архітектури як особливої сфери людського буття у світі, то могли б скористатися переважно категорією «корисність». Безперечно, усі три категорії були б залучені у кожному з трьох названих аспектів.

Але саме тоді, коли ми закладаємо в основу нашої студії питання економічного розвитку архітектури й архітектурного процесу протягом відомої нам історії, ми маємо працювати з усією вітрувіанською тріадою як такою, застосовуючи або коло питань, які охоплюються першим поняттям, або аналогічні кола питань, пов'язані з другим або третім поняттями тріади. Себто, досліджуючи економічні основи архітектури, ми вимушеним чином маємо спиратися на увесь «космос» архітектури: і ментальний, і матеріальний.

Такий стан може бути пояснений тим, що якщо «зняти» (в режимі гегелівської категорії), вивести категорію «економічне» з дійового поля архітектури як матеріального свідчення про світобудову (її історію, її практику, її теорію), нам нема про що буде говорити, не побоюючись впасти в «архітектурознавчий агностицизм». Якщо в образотворчому мистецтві можна говорити про саме мистецтво та його твори, забуваючи про майстрів, що їх створили, про голодну

смерть Піросмані або Ван Гога, то в архітектурі це неможливо. В мистецтві існує «соціальне замовлення» на рівні власних уподобань митця, в архітектурі це соціальне замовлення — результат державного або приватного, повною мірою конкретного, позбавленого художницьких абстракцій товарно-грошового обміну між різними представниками суспільства: замовником, інвестором, виконавцем, будівельником, архітектором, користувачем та ін., суворо регламентованим і зумовленим найпрагматичнішим чинником: грошима. Можливо, саме економічна складова наочно відрізняє архітектуру від мистецтва (див. концепцію А. П. Мардера [1]).

Студіючи історію архітектури, завжди було варто понятійно розмежувати питання будівельного процесу і питання архітектурного процесу, а історію архітектури відрізнити від історії будівництва. Очевидно, що в наявних архітектурних формах співіснують і будівельні, і художні моменти, тобто моменти будівництва і моменти так званої «художньої архітектури» (А. П. Мардер). Але «чистота експерименту» вимагає такого розрізнення: що саме у дослідженому матеріалі стосується питань будівництва, технології та організації будівельного процесу, і що саме стосується художніх моментів. Від того, наскільки чітко буде здійснене таке розрізнення, залежить чіткість загальної структури дослідження. Стосовно ж економічних основ архітектури, ми просто зобов'язані провести таку демаркацію якомога щільніше.

Зрозуміло, що прогрес у формах організації архітектурно-будівельного процесу сприяє прогресу у будівництві й архітектурній творчості і, навпаки, будівельні новації впливають на форми такої організації. Головним двигуном у цьому взаємодоповнюваному процесі є економічний «двигун», фінансовий чинник. І тому власне історія архітектури — історія створення матеріальних архітектурно-будівельних форм — є історією змін форм організації архітектурно-будівельного процесу протягом існування людства, який базується на економічному чиннику більшою мірою, ніж соціальним замовленням, котре кожного разу є доволі й абстрактним, і прагматичним водночас.

Варто нагадати, що вік штучного житла, яке зводилося людиною, нараховує близько двох мільйонів років. Виходячи з цього застереження, читач має уявити, що в одній книзі не можна охопити весь комплекс питань, пов'язаних з економічними чинниками, які ініціювали появу тих або інших форм не лише житла, а й розмаїття типів громадських і промислових споруд. Це робота не для однієї людини, а для низки наукових співробітників. Тому наш виклад буде принципово гранично конспективним.

Які методологічні засади ми висуваємо до здійснення такої історіографічно-економічної студії?

По-перше, має бути дотримане розрізнення економічних чинників, які сприяли розвитку архітектури з боку замовника і з боку виконавця.

По-друге, дещо окремо потрібно прослідкувати форми оплати процесу будівництва з боку самого акту будівництва і з боку оплати праці виконавців (що, безумовно, є єдиним процесом), тобто форм оплати матеріалів і форм оплати праці.

По-третє, слід відокремлювати прагматичні й художні аспекти створення архітектурно-будівельної форми.

По-четверте, не варто випускати з уваги, що при будівництві будь-якої споруди має місце заощадження коштів, пошук мінімального кошторису витрат, зведення економіки процесу до оптимуму з боку замовника, і прагнення заробити якомога більше — з боку виконавця.

І, нарешті, по-п'яте, обопільне прагнення замовника і виконавця зробити такий об'єкт, який би міг якнайщільніше відповідати вітрувіанській тріаді, тобто споруду (або комплекс споруд), яка б мала виразні художні якості й відрізнялася від інших. Очевидно, що самий рух розвитку архітектури і будівельної справи не міг би бути здійсненим, якщо б не існувало цього — близького до художності — чинника, і архітектура не мала б історії, не мала б того розвитку, який може бути простежений як історичний, тобто послідовний і діалектично змінюваний.

Давнина. Наявність свідчень щодо економічних аспектів архітектури слід відлічувати від того часу, від якого залишилися писемні свідчення. Зрозуміло, що зі зазначених вище 2 мільйонів років існування людського житла писемні свідчення збереглися — дуже фрагментарно — лише від останніх двох з половиною століть, тобто починаючи з давньогрецької доби.

Зауважимо, що свідчення про більш ранні епохи, наприклад давньоєгипетську архітектурну практику, містяться у тих самих давньогрецьких істориків: Геродота (490 — бл. 525 рр. до н. е.), Гекатея (IV–III ст. до н. е.), Діодора (I ст. до н. е.), Плутарха Херонейського (46–120 рр.), Манефона (IV–III ст. до н. е.) та ін. Багаті відомості дають пам'ятки матеріальної культури й нечисленні збережені писемні джерела.

Наприклад, таку цінність має Палермський камінь — давній літопис, що відноситься до часу Давнього царства у стародавньому Єгипті. Для вивчення історії Давнього царства дослідники так само використовують збережені давньоєгипетські юридичні документи, акти судових процесів, тексти заповітів, угод, договорів, жалуваних грамот на землю тощо. Для істориків цікаві збережені приватні листи, автобіографії вельмож, тексти яких в основному збереглися у рельєфах гробниць.

Історія економічної думки починається з писемних джерел теократичних держав стародавнього миру, в економіці яких відбувалися явища, якоюсь мірою подібні до тих, які відбуваються у наш час, і проблеми, що виникали, вирішувалися в основному так само: завжди йдеться про певний взаємостосунок між людиною і людиною, а в цій галузі важко віднайти щось нове.

Історія власне економічного аналізу починається лише з давніх греків. У давньому Єгипті існувала певного типу планова економіка, побудована навколо іригаційної системи. В ассирійській і вавилонській теократіях були величезні військові й бюрократичні організації й розвинені правові системи; вони здійснювали активну зовнішню політику, розвинули грошові інститути до високої міри досконалості, знали кредит і банківську справу. Священні книги Ізраїлю, особливо їхні законодавчі розділи, виявляють чудове розуміння практичних економічних проблем єврейської держави: але тут немає сліду спроб якоїсь рефлексії ситуації, якогось аналізу. Більше, ніж будь-де, ми могли б розраховувати знайти подібні сліди в давньому Китаї, на батьківщині найдавнішої з відомих нам писемних культур. Тут ми виявляємо високорозвинене державне управління, що повсякденно займається аграрними, комерційними й фінансовими питаннями.

Мабуть, не варто нагадувати, що свідчення про економічний стан давніх суспільств майже збігається з економічним станом давніх форм архітектури і будівництва як найбільш стійких форм матеріальної організації довкілля, тобто з самою матеріальною історією давніх цивілізацій.

Економіка давнього Єгипту базувалася на рабській праці, землеробстві та рослинництві, що було зумовлено новими для первісного суспільства методами управління значними масами рабів, і тому була порівняно з первісним укладом новим типом економічних відносин. Давньоєгипетська економіка проіснувала без змін протягом трьох тисячоліть; суспільство мало цілком розвинуту економіку натурального обміну, що було нехай не довершеною, але, мабуть, найбільш зручною економічною моделлю «капіталістичної» держави (з сучасного погляду).

Особливості господарства давнього Єгипту полягали у наступному: по-перше, раби не становили головну продуктивну силу суспільства, тобто — виробництвом матеріальних благ, сільським господарством і ремеслом займалися в основному люди, які вважалися вільними; по-друге, земля перебувала не в приватній, а в державній або у державно-общинній власності; по-третє, держава на Сході поступово здобувала форму «східної деспотії», тобто спостерігалася повне безправ'я жителям перед державою.

Так, єгипетська мікроекономічна грошова одиниця називалася *кдт* (спіраль із мідного дроту): це досить значна сума, у більше дрібних грошах у той час потреби не виникало. Цей еталон отримав настільки широке поширення, що спіраль стала ієрогліфічним знаком, який позначає *кдт*. Це не означало, що мідна спіраль переходила з рук у руки при здійсненні товарно-грошових відносин, крім випадків, імовірно, коли виникала необхідність компенсувати невелику різницю у вартості. Але ціна товарів у більшості випадків порівнювалася саме з нею. На одному із зображень у храмі Тота служитель Тутмос був намальований з фіскальним списком, у якому вартість кожного предмета оці-

нена саме у такий спосіб. Макроекономічна одиниця називалася *штт*. Спочатку це слово означало «кільце», але згодом воно стало означати не сам предмет, а його вагу або вартість.

Подібні одиниці вартості існували й в інших країнах. Так, халдеї протягом певного часу використовували для цієї мети злитки металу [2]. Отже, наприклад, трапеза, гідна номарха у Півному будинку, коштує 2 *кдт*, трапеза, гідна переписувача або купця, — 1 *кдт*, пиятика на компанію з трьох–п'яти стражників, — 1 *кдт*, гарна рабinya (баку) для служби в будинку — 5–20 *кдт*, переправа через р. Ніл — один рейс човна (у човні до 4 чоловік) — 1 *кдт*. Ці напів'юмористичні «розцінки» можна експлікувати на сучасний побут, і дуже приблизно зрозуміти аналогію вартостей послуг.

Кожний пам'ятає, як Ленін зазначав, що двома головними аспектами комунізму мають бути «облік і контроль». Отже, перші сліди розвинених систем обліку були знайдені на Сході, у долині рік Ніл, Тигр і Євфрат. Для виникнення письмового обліку, для ведення первинних документів і реєстрів («облік») необхідні були певні умови. По-перше, — існування досить розвиненого господарства. Облікова система давнього Єгипту була частиною механізму централізованого управління економікою; господарства виробляли продукти, а державні органи збирали їх, зберігали на складах і перерозподіляли. По-друге, наявність писемності й уміння вести лік. Кілька тисяч років тому люди навчилися робити папірус, і до цього часу відносять початок обліку й реєстрації фактів (актів) господарського життя (господарські операції). Інвентарі складали передовсім на сувоях папірису (вільних аркушах), і перепис усього майна призвів до виникнення інвентаризаційного опису як особливої форми звіту всередині ієрархічного контролю.

Отже, основним обліковим прийомом була інвентаризація. Слід зазначити, що в інвентарі відбивався запас майна на певний обліковий момент. Інвентаризаційні описи забезпечували облік стану й віддзеркалення змісту об'єктів обліку: це допомагало точно фіксувати наявність предметів, їх кількість та обсяг. Навіть у цей час, у частині перевірки наявності предметів, подібний облік важко перевершити за точністю й ефективністю результату. Однак в інвентарному рахунку-описі не було обліку самих господарських операцій. Щоденні інвентаризації або перевірки за записами на ярликах вимагали значних витрат часу й сил, особливого штату досвідчених чиновників. Звісно, що інвентарний облік не дозволяв динамічно керувати господарством, але давні «бухгалтери» блискуче вирішили цю проблему за допомогою прибутково-видаткового обліку, а складські операції з'явилися основою розвитку цієї давньої форми обліку, що є зворотнім боком контролю. Наприклад, при I і II династіях фараонів (3450–2980 рр. до н. е.) кожні два роки здійснювалася інвентаризація рухомого й нерухомого майна. При IV династії переривана інвентаризація була замінена поточним обліком.

Оскільки ми не ставимо за мету дотепний аналіз давньоєгипетського господарювання, зупинимося лише на взаємодії між архітектурно-будівельним процесом та його економічними рушійними силами, звернувшись до класичних праць єгиптолога Ю. Я. Перепьолкіна [3].

Відчуження землі за плату шляхом скупки однією особою в багатьох і у великій кількості засвідчено вже для початку IV династії. Так, у життєписі сановника *Mtn* з Саккара двічі сказано: «Дістав він за винагороду ріллі 200 сотень у *sw.tj.w* багатьох». «Дістати за винагороду» — звичайний вираз для «купити» уже у Давньому царстві, але суспільний стан *sw.tj.w*, котрих кілька разів згадують у давньоєгипетських написах, неясний. У тексті «заповіту» якогось вельможі з гробниці у Гізе, що забороняє заупокійним жерцям («рабам двійника») відчувувати землю, яка надана їм для несення з неї заупокійної служби, читаємо: «Не даю я можливості рабу двійника якого-небудь заупокійного володіння мого віддати рілля, люд, речі які-небудь, створені мною, аби виголошувати по мені, за винагороду людям яким-небудь». «Віддати за винагороду» — стійкий вираз для «продати». Заборона продавати відведену землю припускає можливість такого продажу. Подібна заборона існує в другій половині Давнього царства з гробниці судді й жерця. У ній не перераховується склад виділеного майна: «Не даю я можливості їм (заупокійним жерцям) віддати за винагороду або за заповітом людям яким-небудь» і т. ін., однак, слід вважати, що й тут малася на увазі, насамперед, земля.

Другій половині Давнього царства належить кам'яний список купчої на дім з царського цвинтаря в Гізе. Верх плити ушкоджений, звання покупця не встановлено, але він, певно, був рядовим представником цвинтарного середовища, судячи зі злиденності (дешевині) будинку, скромного суспільного стану свідків, з яких багато хто, якщо не всі, були пов'язані зі цвинтарем, а також судячи зі складання угоди у цвинтарному управлінні. Продавець будинку названий переписувачем. Купча складена за встановленими правилами, з дотриманням установленого правового обряду, що свідчить про частоту й давнину таких угод. Будинок оцінений в «грошах» — в 10 *se.tj*, але оплачувався не ними, а трьома предметами побуту, ціни яких, зазначені для кожного окремо в тих самих *se.tj*, разом становлять ціну будинку ($3+4+3 = 10$). «Такий-то вказує: дістав я будинок цей за винагороду в переписувача *Tntj*. Дав я 10 *se.tj* за нього: четверне полотно, ліжко, подвійне полотно. ... Віддзеркалено в угоді, що ставиться до *bt*, перед пірамідою Хеопса, перед багатьма свідками: різником *Tntj*, будівельниками (мулярами) *Inj* і *R-br-tp*, наглядачами жрецької низки *Nb.wtj* і *K-m-tpw*, цвинтарним каменотесом *Sb*, рабом двійника *Nj-nb-br...*» Додамо, що з «Палермського каменю» відомо, що наприкінці II династії кожен два роки в країні вироблявся — у фіскальних цілях — переоблік не тільки полів, але й золота, причому золото назване першим: «раз 7 рахунку золота й полів» і через рік:

«раз 8 рахунку золота й полів». Очевидно, що золото вже тоді придбало особливе господарське значення, а наявність його — певну плінність.

Інший випадок покупки будівлі — усипальниці — засвідчений «уявними дверима» сановника *Rdj-nj-ptb* у Гізі. Можна, щоправда, при бажанні витлумачити «покупку» («дістати за винагороду») як оплату праці виготовлювачів, але для цього немає достатніх підстав. Немає їх і для відомості покупки до придбання однієї «уявної двері». — «Дістав я це на цвинтарі за винагороду. Ніколи не створив я кривди там».

У гробницях Давнього царства мрець нерідко завіряє відвідувачів, що за спорудження гробниці майстрам було сповна заплачено, попереджаючи тим самим усяке зазіхання на його «праведне» надбання. Достатня кількість подібних заяв побічно свідчить про звичку до мінових справ, і хоча гроші, як водиться, ніде не згадуються, і є тільки згадки про оплату речами, а хазяї гробниць висловлюються як справдешні покупці: «створити за винагороду», «створити за що-небудь», «дати винагороду», «дати відшкодування», «бути задоволеним винагородою», «бути задоволеним угодою».

Ю. Я. Перепьолкін наводить безліч текстових прикладів, у яких обговорюється плата майстрам за спорудження гробниці, плата за виготовлення гробничної двері, плата за виготовлення статуй. Існує навіть зображення одноразової роботи за плату (у гробниці *Tjj* у Саккара, V династія): обабіч ринкового зображення показані двоє чоловіків із сумками через плече. Той, хто стоїть, трохи нахилившись, дивиться, як той, хто сидить, продірявлює печатку. Над майстром напис: «Прорізування печатки печатником». Факт, що цей печатник не випадковий вдвідувач ринку, а прийшов запропонувати своє ремесло, доводить плетінка, на якій він зі зручністю влаштувався.

Деякі з текстових прикладів оплати одноразових будівельних послуг такі: «Створив я цю гробницю з мого праведного надбання: ніколи не брав я речі якої-небудь людини. Щодо яких-небудь людей, які створили мені що-небудь, створили вони... цю гробницю за рясні хліб, пиво, за одяг, за змащення, за ячмінь і полбу...» (гробниця судді й жерця *Htp-br-b.tj*, друга половина Давнього царства). «Створив я цю гробницю за хліб і пиво, дані мною всім майстрам..., причому також я їм дав відшкодування у великій кількості всяким добром, яке вони вимагали, так що вони за це славили заради мене бога» (гробниця *Nj-wj-k-r* у Гізі). Заклинатель і воєначальник *Sn-stj* пише на своїй гробниці: «Далі умиротворив я всіх майстрів, що створили мені роботу в цій гробниці, хлібом, пивом, ячменем, полбою, міддю, одягами, змащенням, медом, усякою доброю річчю». В іншому місці той самий сановник пише: «Умиротворив я їх хлібом, пивом, нижньоєгипетським ячменем, полбою, міддю, одягами». Домоправитель *Sn-ndswj* пише: «умиротворив я їх хлібом, пивом, ячменем, полбою, міддю, одягом, змащенням, медом». Мідь як винагорода згадується й у написі з гробниці воєначальника веслярів у

Курне: «...у відшкодування за створення мені риллі, аби нести жрецтво на ній, і дачу мені кращого полотна, змашення, меду, міді». Цікаво відзначити, що в написах, в яких перераховують склад майна, нічого не зазначено про вживаність міді як міри вартості й засобу обігу, зокрема, засобу сплати за виконання будівельних робіт. Однак, якщо зіставити ці написи з тими, що говорять про платежі міді, стане ймовірним, що й мідь майнових переліків могла знаходити таке вживання. І в тих, і в інших написах мідь згадується в оточенні тих самих матеріальних цінностей у найближчому зв'язку із зерном і одягами. Якщо допустити, що під «міддю», яка входила до складу майна, розумілися також мідні предмети побуту, то можна сказати, що міддю, якою платили за роботу, бували іноді мідні предмети: майстрові можна було заплатити мідним горщиком, тазом, ножем, різцем. Але важливо, що й тоді цими речами платили не просто як предметами побуту, а саме як міддю: в «міді» головною була її речовина.

Ці приклади доводять, що якими б малогрошовими не були мінорні відносини в давньоєгипетському суспільстві, вони були досить складними й розвиненими і мали велике суспільне значення. Головними «платіжними засобами» були зерно й мідь (*кдт*), а додатковими могли бути будь-які інші предмети, корисні в господарстві.

Новий щабель у розвитку економічних відносин у контексті архітектурно-будівельної діяльності ми спостерігаємо в давніх Греції й Римі.

Античний світ: давня Греція і давній Рим. Наскільки можна судити, зачатки економічного аналізу становлять незначну частину тієї спадщини, що залишили нам стародавні греки. Так само, як давньогрецькі математика й геометрія, астрономія, механіка, оптика, так давньогрецька економічна наука є ключем до всіх наступних моделей аналізу. Однак на відміну від результатів в інших галузях, давньогрецька економічна наука не змогла досягти незалежного статусу й не одержала навіть власної назви: давньогрецька «економіка» (від грецьк. *oikon* — будинок і *nomos* — закон або правило) означає лише практичну мудрість у керуванні домашнім господарством. «Хрематистика» Арістотеля (*kbrertos* — володіння або багатство), що ближче всього до економічної науки в сучасному смислі, звертається в основному до фінансових аспектів господарської діяльності.

Економічні міркування стародавніх греків зливалися з їхньою загальною філософією держави й суспільства, і греки рідко розглядали якесь економічне питання заради нього самого. Цим, напевне, і пояснюється факт, що їхні досягнення в цій галузі були настільки скромними — особливо у порівнянні з досягненнями в інших наукових сферах. Антикознавці, а також економісти, які дають давньогрецьким ученим більш високу оцінку, мають на увазі їх загальну філософію, а не «політекономічну наснагу». На наш погляд, антикознавці також схильні помилятися, проголошуючи відкриттям все, що передбачає по-

дальший розвиток, але забуваючи, що в економічній науці, так само як і всюди, більшість тверджень і фундаментальних фактів здобувають значення лише завдяки тій споруді, яка будується на їхній основі.

Доступну нам малу частину наукових знань, створених грецькою економічною думкою, можна виявити у працях Платона (427–347 рр. до н. е.) й Арістотеля (384–322 рр. до н. е.). Навіть там, де грецька думка ставала найбільш абстрактною, вона завжди оберталася навколо конкретних проблем людського буття. У центрі цих життєвих проблем у свою чергу завжди стояла ідея грецького міста-держави, полісу, який для греків був єдиною можливою формою цивілізованого існування. Грецький філософ був передусім політичним філософом, а, відтак, — у знятому вигляді — економістом: тим, хто займається з'ясуванням матеріальної світобудови буття. Античний мудрець дивився на Всесвіт (Космос) з рівня і господарського, і світоглядного облаштування полісу, і Всесвіт для нього — всесвіт думки, так само як і «всесвіт» всіх інших буттєвих і господарських турбот. Цей Всесвіт і відбивався для нього в політичному й економічному улаштуванні полісу. Софісти, мабуть, були першими, хто аналізував цей Всесвіт багато в чому так само, як аналізуємо зараз і ми: у дійсності вони є прабатьками наших методів мислення, включаючи і прагматичний, економічний позитивізм ставлення до світобудови.

Так, мета Платона полягала аж ніяк не в аналізі, а в над-емпіричному баченні ідеального полісу або в художньому створенні такого полісу. Змальована ним картина «ідеальної держави» у трактаті «Республіка» є аналізом економічного стану не більшою мірою, ніж зображення античного божества античним скульптором є прикладом наукової анатомії людини (виключаючи «Канон» Поліклета). Очевидно, що в цій площині протиставлення того, що є, тому, що має бути, втрачає смисл. Аналітичні за природою міркування відіграють ще більшу роль у більш пізньому трактаті Платона «Закони». Але вони ніде не є самоціллю. Відповідно, вони ніде не заходять досить далеко. Ідеальна держава Платона була містом-державою, в якому передбачалося невелике й, за можливістю постійне число мешканців. Таким саме стаціонарним, як і населення, має бути багатство, добробут мешканців цього міста-держави і, отже, самого міста.

Вся економічна й неекономічна діяльність жорстко регулювалася: воїни, хлібороби, ремісники організовувалися у постійні касты, ставлення до чоловіків і жінок було однаковим. Одній із цих каст — касті стражів або правителів, які повинні були жити разом і не мати особистої власності або сімейних уз, — довірялося управління державою. Теоретично запропонована Платоном в «Законах» так звана «конституція» не виключає приватної власності, може, окрім самої вершини недосяжного ідеалу; у той же час вона встановлює суворі правила життя індивіда, включаючи припустимі межі особистого багатства і тверді обмеження свободи слова; по суті, вона є «корпоративною конституцією»:

власне, таким корпоративним політичним утворенням і було давньогрецьке місто-держава.

Контроль за виконанням умов життєдіяльності в місті-державі Платон зазначає у «Законах», коли говорить про посадових осіб Афін: про астиномів та агораномів. «Шістдесяті агораномам відповідають троє астиномів, які розділять на три райони дванадцять частин міста; астиноми будуть наслідувати агораномам у піклуванні як про міські вулиці, так і про великі дороги, які ведуть з країни в місто, про будівлі, аби всі вони зводилися відповідно до законів... Також і ці астиноми повинні мати дозвілля, аби мати можливість піклуватися про загальне добро» (*Законо VI 10, 763c–763e*). Власне, ми бачимо чітку ієрархію демократично вибудованого устрою обліку і контролю за безперервністю нормального існування давньогрецького суспільства.

Арістотель приділяє увагу іншим аспектам. Так, переважно сільськогосподарський прибуток людини шляхетного походження, мабуть, не являв з точки зору Арістотеля цікавої проблеми: вільний трудівник був аномалією в робовласницькій економіці, і його розглядали досить поверхово; доля ремісника була не кращою, окрім тих випадків, коли розглядалася справедлива ціна виготовленої ним продукції; торговець (і судовласник), крамар, позикодавець розглядалися переважно з погляду етичної й політичної оцінки їхньої діяльності та їхніх доходів, причому ані те, ані інше, здавалося, не має потреби в спеціальних економічних коментарях. Отже, Арістотель в «Політиці» доповнює вищеведене повідомлення Платона, говорячи, що коло обов'язків агораномів (і, отже, астиномів) розпадається на кілька окремих галузей, кожна з яких перебуває у віданні особливих осіб: наглядачів за міськими стінами, піклувальників за джерелами, охоронців гаваней (*Політика VI 5, 3*). Інші висловлювання Арістотеля щодо архітектурно-економічних аспектів підкреслюються, наприклад, згадуванням про податки (фіскальні відносини). В «Економіці» він пише, що якийсь Гіппій Афінський (VI в. до н. е.) оподаткував балкони, які виступають у верхніх поверхах вулиці, а також сходи, бар'єри й двері, що відкриваються назовні (*Економіка II 2, 4, 1347a, 14–17*). Давньогрецькі архітектори як люди вільної професії перебували на державній службі. Так, у Вітрувія читаємо про родоського архітектора Діогнета, якому щорічно з державної скарбниці виплачувалася почесна платня «за його чудове мистецтво». «У цей час (304 р. до н. е.) якийсь архітектор з Арада, на ім'я Каллій, приїхав у Родос, прочитав лекцію й показав модель стіни із установленим на ній обертовим краном, яким він захопив гелеполь, що наближався до укріплень, і перетягнув його по цю сторону стіни. Родосці, побачивши цю модель і, будучи у захваті, відняли в Діогнета призначене йому щорічне утримання і передали цю частину Каллію» (*Про архітектуру X 16, 3*). Власне, це — прадавня модель сучасного заміщення муніципальної посади.

Гонорари й заробітна плата архітекторів і будівельників становлять цікавий аспект давньогрецької економіки архітектури і будівництва. Уже Сократ (вустами Платона) вважав, що подавати за гроші якісь поради стосовно будівництва й інших мистецтв анітрошки не ганебно (*Горзій 520d*). Вустами Псевдо-Платона той самий Сократ у «Суперниках» говорив, що відмінного теслю можна найняти за п'ять або за шість драхм, а архітектора не наймеш і за десять тисяч драхм: їх небагато у всій Елладі (*135b-c*). Нижче, на конкретних документах ми побачимо розмір цієї платні відповідно до сьогодшніх аналогів (безперечно, умовних).

Епідавський напис початку IV в. до н. е., що представляє собою якийсь прообраз сучасного будівельного договору, свідчить про наступне: «Євтерпід-коринфянин підрядився нарубати, доставити й скласти гіпс для майстерні за 882 драхми 3 оболи, поручитель — Епістрат. Клеандрід-коринфянин підрядився відполірувати внутрішні стіни храму за 550 драхм, поручитель — Кладик. Доркон-коринфянин підрядився покрити енкаустикою храм за 440 драхм, поручитель — Клеанор. ... Дамохой підрядився наслати балки в майстерні за 294 драхми 5 оболов, поручитель — Тимодам. Лісікрат підрядився нарубати камені, що служили підстилкою для лежачих плит, привезти їх і скласти за 843 драхми 2 оболи, поручителі — Євдамід, Лакріт. ... Тимофій підрядився зробити моделі й доставити їх за 900 драхм, поручитель — Піфокл. Архестрат підрядився зробити двері в майстерні за 219 драхм, поручитель — Аристарх. Саміон підрядився отинькувати й офарбити майстерню за 78 драхм, поручитель — Епістрат» [4]. Якщо спробувати перевести античні грошові міри на курс сучасної валюти, отримаємо приблизно наступне.

В основу грошово-монетних одиниць лягли майже для всіх греків вагові одиниці й їхні назви: талант, міна, статер, драхма, обол. 1 талант дорівнював 60 мінам; 1 міна = 50 статерам = 100 драхам; 1 статер = 2 драхам; 1 драхма = 6 ободам; 1 обол = 8 халкам. Талант (аттичний) містив 26,196 кг грошового металу; міна — 436,6 г; драхма — 4,37 г, обол — 0,73 г. Талант і міна відігравали роль рахункових одиниць, а засобами обігу (монетами) стали статер, драхма, обол і кратні їм монети не вище 10 драхм. Варто розрізняти два типи грецьких монетних систем: засновані на статері й засновані на драхмі. Монетні системи, для яких основним металом було золото або електр, переважно базувалися на статері, а «срібні» монетні системи, як правило, — на драхмі. Якщо врахувати, що 1 г срібла коштує біля \$0,25, а 1 г золота близько \$10–15, приблизно одержимо, що 1 срібна драхма = \$1,09, 1 обол = \$0,2. Отже, Євтерпід-коринфянин в IV ст. до н. е. підрядився нарубати, доставити й скласти гіпс для майстерні за \$962, Дамохой підрядився наслати балки в майстерні за \$321, Архестрат підрядився зробити двері в майстерні за \$329, а Саміон підрядився оштукатурити й офарбити майстерню за \$85. Навіть для сучасного найпростішого ремонту

суми виходять значні, хоча той, хто зіштовхувався з ремонтом, приблизно може судити про пропорційну вартість давньогрецьких робіт. Безумовно, покупна здатність драхми відрізнялася від покупної здатності долара, адже цифри все одне виглядають зворушливо. Треба, звичайно, враховувати й вартість срібла, співвідношення якої із сучасною вартістю не піддається порівнянню за відсутністю виразних критеріїв.

Одна з перших згадок про вартість будівництва у давній Греції міститься в «Історії» Геродота. Він писав: «Коли амфіктіони віддали у підряд спорудження дельфійського храму за триста талантів, — попередній храм випадково згорів (548 р. до н. е.), — то на долю дельфійців випало доставити четверту частину підрядної суми. Під час подорожування по містах за збиранням пожертв дельфійці отримали чимало в Єгипті: Амазис пожертвував їм тисячу талантів квасців, а елліни, що мешкали в Єгипті, жертвували двадцять мін» (*Історія II 180*). Можна практично пересвідчитися в тому, скільки коштувало дельфійцям створення храму Аполлона: 1 міна приблизно дорівнює \$6.540, а один талант \$392.400; отже будівництво храму обійшлося у \$1.962.000. На той час це була величезна сума.

Глянемо на ще один документ, який також стосується будівництва храму Аполлона, але на острові Делос. Це так званий Делоський напис 279 року до н. е., складений від імені народних зборів о. Делос. «У храмі Аполлона (на о. Делос), у передній частині перистилю, зробити п'ятнадцять кесонів на стелі взяли з підряду Фаней, син Канка, і Пісібул з Пароса, за кожний кесон 300 драхм (\$327; тобто 327×15 кесонів = \$4905), за умови, що вони самі доставлять все потрібне для робіт, окрім дерева. Їм ми видали, за вказівкою архітектора й піклувальників, першу видачу грошей у розмірі 2250 драхм (тобто аванс — \$2452,5); по виконанні половини роботи, на підставі договору, ми дали їм другу видачу, 1800 драхм (\$1962); коли вони закінчили роботу й здали її в повному порядку за угодою, ми віддали їм, за вказівкою архітектора й піклувальників, десяту частину — 450 драхм (\$490,5). Никону, що підрівняв верхню частину стіни храму Аполлона, винагорода 5 драхм (\$5,5). Лінократу, що зробив полицку на верхній частині стіни, — 38 драхм (\$41,4). У «Туфовому» храмі виконати й поставити весь дах на умові доставки ними всього потрібного для робіт, крім дерева й черепиць, взяли з підряду Динократ, син Леофанта, Ксенофан із Сіроса, Феофант із Каріста за 1300 драхм (\$1417)... У «Туфовому» храмі вийняти прогони, вичистити поглиблення в камені й вставити нові прогони взяли з підряду, причому здавав архітектор, Никон і Арістокл — за 24 драхми (\$26). Феофанту й Ксенофану, що зняли цегельну прибудову в «Туфовому» храмі, що забрали туф і землю й вирівняли ґрунт, — 40 драхм (\$43,6). Відновити підпірну стінку на священному острові Артеміді й насипати землю на відстань у 50 оргій взяли з підряду Никон із Сіроса, Алексіс із Серіфа й Демо-

філ — за 500 драхм (\$545)... За будівлю обертової театральної машини Антигону, синів Канка, — все, що стосується роботи, окрім дерева, було поставлено ним, — винагорода 70 драхм (\$76). За лагодження зламаних дверей у Пропілей й установку косяків фіванцю Амініоніку й Федеону — 130 драхм (\$142)... Тим, хто вичистив у театрі оркестру й місця для сидіння, найманим робітникам, які забрали сміття, — роботу було зроблено архітектором, — винагорода 7 драхм (\$7,6). Крім того, ми сплатили: архітекторові 720 драхм (\$785); рабині на продовольство 120 драхм (\$130); підручному Дору 156 драхм (\$170); Лептину й Вакхію, мулярам, на продовольство 480 драхм і на одяг 44 драхми (усього \$571); секретареві 80 драхм (\$87); глашатаєві 60 драхм (\$65); ... стражу джерела 90 драхм (\$98); флейтистці, що на флейті грає при жіночому хорі, 120 драхм (\$131). Загальний підсумок витрат 12720 драхм (\$13865)» [5]. Отже, з Делоського напису ми бачимо як загальну суму витрат на суспільне будівництво, що здаються за нинішніми мірками не такими вже і значними, так і оплату окремих видів праці. Вражає сумірність оплати праці архітектора й праці охоронця колядязя (в 10 разів), архітектора й двох мулярів, і особливо — оплата праці «рабині на продовольство» і підручного Дора. Якби було відомо, за який термін здійснювалися ці виплати, можна було б більш об'єктивно судити про розміри винагороди за працю. Єдине, про що можна судити більш-менш точно, це про те, скільки коштували матеріали для будівництва. У тому самому написі читаємо, що пара черепиць для «Гуфового» храму коштувала 5 драхм (\$5,5), а дошка для креслення плану Пропілей — 12 драхм (\$13), за перевезення цієї дошки було сплачено 2 драхми, а за фарбування її із двох сторін білою фарбою ще 3 драхми (усього \$5,5). Якщо пригадати, що сьогодні в Україні вартість черепичного покриття коливається в межах €6,1–9,0 за 1 квадратний метр (\$5–8), то пара античних черепиць, які були приблизно порівняні з парою нинішніх, коштувала більше. «Заспокоює», що черепиця на покриття скатів храму йшла найкращої якості, а в приватному будівництві її могли дозволити собі лише деякі заможні хазяї.

Надалі ми ще будемо звертатися до аналогічних документів, а зараз звернемося до деяких матеріалів, пов'язаних з будівництвом Парфенону в Афінах за часів Перикла у 447–438 рр. до н. е. Зі звітів про роботи на Акрополі збереглися написи про будівництво головного храму Аттики — Парфенону, Ерехтейону, Пропілей та спорудження статуї Афіни. Усі звіти про будівництво на Акрополі можна розділити на дві групи: до першої відносяться написи про спорудження Парфенону, Пропілей та статуї Афіни, до другої — звіт про Ерехтейон. В. Д. Кузнецов наводить приклад найбільш збереженого звіту Парфенону за 434–433 рр. (14-й рік будівництва).

«Щорічний прихід (доход) епістатам, у яких секретарем був Антикл, при чотирнадцятій Раді, у якого першим секретарем був Метаген, при архонті афінян

Кратесі такий: 1470 драхм залишилися від попереднього року; 74 — золоті лампсакські статери; 271/6 — золоті кізикські статери; 25000 драхм — від скарбників богині, у яких секретарем був Кратес з дема Лампри; 1372 драхми — ціна продажу золота вагою 98 драхм; 1305 драхм — ціна продажу слонової кістки вагою 3 таланти 60 драхм 4 оболи; витрати: 202 драхми — покупки; 1926 драхм — заробітна плата чорноробам, які працювали у каменоломнях на Пентеліконі і тим, хто вантажив камені на візки; 16392 драхми — плата скульпторам за скульптури фронтонів; 1811 драхм — тим, хто отримує місячну зарплату» [6]. Приблизно знаючи розміри співвідношення давньогрецьких та сучасних грошових мір, неважко здійснити приблизний підрахунок вартості робіт на Парфеноні у 434–433 рр. до н. е. Уважний читач може це зробити самостійно. Для нас же цікаво, що, як видно з передостанньої відомості, на додаток до вищенаведених слів Сократа, що однією з найважливіших особливостей давньогрецької будівельної економіки був постійний нестаток висококваліфікованих майстрів. Архітектор обирався зазвичай особливим голосуванням народного зібрання, що оформлялося у вигляді рішення (псефісми). У відповідності до будівельної практики архітектор мусив представити *suggraphi*: цей термін можна перекласти як *специфікація*, тобто детальний опис будівлі з вказівкою розмірів не лише його складових елементів, але навіть й дрібних деталей, а також технічні вказівки до виконання робіт для ремісників. Не детальні кресленки або модель, як це прийнято у сучасній архітектурній практиці, але саме ця специфікація, що водночас репрезентувала список контрактів, які здавалися підрядчикам, була основним проектним документом.

Отже, будівельний звіт одного лише Парфенону дає важливий матеріал для висновків про економічну «організацію» робіт по ньому. Головна роль належала афінській казні, крім того, від казначей казни Афінського союзу (еллінотаміїв) надходила 1/60 частина внесків кожного з міст і певні суми з військової частини цієї казни; кошти надходили також з комісії ксенодиків, будівничих тріер, комісії, яка відповідала за будівництво стін, з доходів від Лавріонських рудників, від здачі у найом будинків, що належали святилищу, і навіть з податків на громадські лазні. Суми, витрачені на будівельні роботи на Акрополі, включаючи Парфенон, були, як ми бачили, досить значними, хоча точні цифри нам невідомі. На думку Р. С. Станьєра (1953 р.), будівництво Парфенону обійшлося приблизно у 470 талантів (\$184.428.000); згідно з іншою версією, цю суму слід збільшити до 700–800 талантів (\$274,7–\$313,9 млн.), враховуючи, щоправда, вартість Пропілей та статуї Афінської Воїтельниці. Е. Стюарт вважає, що вартість будівлі Парфенону дорівнювала приблизно 1500 талантам (\$589 млн.). На виготовлення статуї Афінської, за підрахунками С. Едді, пішло не менше 44 талантів золота, значну частину якого було отримано з монет, які надішли у вигляді дані від афінських союзників [7]. Той, хто знайомий з вартістю сучас-

них репрезентативних архітектурних об'єктів, зрозуміє, що будівництво Парфенону коштувало астрономічну суму — приблизно від 184 до 589 мільйонів доларів.

Пізніше, за доби еллінізму (IV — початок III ст. до н. е.) висококваліфікованих майстрів-архітекторів все одно було порівняно небагато, їхній заробіток коливався. В. З. Черняк наводить таблицю річної платні архітекторів о. Делос.

Рік до н. е.	Сума, драхми
283	506
282	1266 (двом архітекторам)
279	720
278	1170
269	720
250	540
246	585
201	540
близько 190	780
180	720

Навіть якщо взяти до уваги, що за 75–100 років IV–III ст. до н. е. грошовий курс зазнав змін і тому реальний зміст номінально однакового заробітку в IV, III й особливо у II століттях до н. е. розрізнявся дуже сильно, все ж таки слід наголосити, що платня архітектора як людини вільної професії залежала від наявності замовлень. І тому, аби зрозуміти, чого саме 278 р. до н. е. архітектор отримував 1170 драхм, а 250 року — усього 720 драхм, слід приділити більше уваги делоській будівельній практиці: що там було збудовано протягом 278 року, а що — протягом 250-го. Але такі задачі виходять за межі нашої роботи.

Для нас важливо, що давня Греція відчувала потребу у висококваліфікованих архітекторах та будівничих тою самою мірою, як і сучасна доба. Вартість значних репрезентативних об'єктів була досить порівняною з сучасною вартістю громадських споруд, а оплата праці майстрів-ремісників також не дуже відрізнялася від сучасної. Це можна пояснити не лише тим, що самий процес зведення будівель, який базується на переважно ручній праці, не зазнав (та й не міг зазнати!) значних змін протягом століть, але й тим, що вартість деяких матеріалів (пентелійський мармур) не може бути порівняна з вартістю сучасних, які мають штучний характер (бетон). Взагалі, в історії будівельної техніки вартість робіт та матеріалів коливалася у розумних межах.

Приклад давнього Рима дозволяє перевірити теорію, відповідно до якої практичні потреби, а не прагнення до інтелектуальних відкриттів, є основною рушійною силою наукових пошуків. Навіть у найраніші часи, коли Рим являв собою по суті селянську громаду, існували економічні проблеми першорядної важливості, які й викликали жорстоку класову боротьбу. За часів Першої Пунічної війни (264–242 р. до н. е.) отримали розвиток важливі торговельні інтереси.

Ближче до кінця Республіки торгівля, гроші й фінанси, керування колоніями, важкий стан італійського сільського господарства, забезпечення столиці продовольством, зріст латифундій, рабська праця і т. ін. являли собою

проблеми, які в умовах штучної політичної конструкції, на формування якої вплинули військові завоювання й наслідки війн, що не припиняються, могли б забезпечити роботою цілий легіон економістів. На вершині суспільно-культурних досягнень в епоху Адріана й Антоніна Пія, коли деякі з цих труднощів тимчасово були відсутні, й мир і процвітання ненадовго запанували на просторах імперії, гідні правителі й плеяда блискучих генералів і адміністраторів навколо них могли б знайти застосування своїм розумовим здатностям. Але цього не сталося — нічого, крім стогонів про поганий торговельний баланс імперії або про те, що *latifundia perdidere Italiam* (латифундії погубили Італію). На думку М. І. Ростовцева [8], який прискіпливо дослідив економічний аспект давньоримського господарського життя, це неважко зрозуміти: в соціальній структурі Рима не було природного місця для суто інтелектуальних інтересів. Хоча складність цієї структури згодом збільшувалася, її можна виразити концептивно, сказавши, що її становили селяни, міський плебс (у який входили також торговці й ремісники) і раби. І над усіма стояло «суспільство», в якому, безсумнівно, існував свій діловий прошарок (більш-менш представлений вершицьким станом), але яке складалося в основному з аристократії.

Римська аристократія (на відміну від афінської аристократії часів Перикла) лише у пізніші часи імперії прагнула витонченого дозвольного життя. Цей впливовий шар суспільства цілеспрямовано віддавався саме суспільним справам — і цивільним, і військовим. *Res publica* — «світ вітчизни» — являла собою центр її існування й всіх галузей її діяльності. Розширюючи обрії й розвиваючи власну витонченість, давньоримська аристократія культивувала інтерес до грецької філософії й мистецтва й створювала свою власну літературу (переважно вторинну). Як видно з характерних для епохи творів Цицерона (106–43 рр. до н. е.), у римських аристократів не залишалось енергії для серйозної роботи в якій-небудь науковій області. Цю нестачу не в силах були заповнити ні іноземці, ні вільновідпущеники, яких використовували переважно для практичних потреб. Звичайно, суспільство з такою структурою неминуче повинна була цікавити власна історія: характерно, що цей інтерес обмежувався політичною й військовою історією, а соціологічні й економічні передумови розглядалися побіжно, і про суспільні перевороти розповідалось з максимумним заощадженням загальних міркувань (єдине найбільше виключення становить «Германія» Тацита (58–117 рр.)). Тому так само, як ми вище розглянули економічні аспекти архітектурно-будівельної справи у давніх греків, зараз звернемося до аналогічних питань у давніх римлян: суто прагматичних.

Показовий і цікавий в цьому аспекті документ відноситься до початку IV ст. н. е. Це едикт імператора Діоклеціана про ціни на предмети продажу. «Поденна плата за виготовлення двох цеглин для випалу розміром сторін у два фути, за умови, що майстер сам дістає весь інший матеріал, на хазяйських хар-

чах — 2 денарії». Та сама плата за виготовлення восьми невипалених цеглин. Денарій (лат. *denarius* — десятирик) у Римській Імперії — основна срібна монета в 10 асів, введена приблизно у 213–210 рр. до н. е. Знайдені денарії імператора Олександра Севера (срібло, 3,4 з) і імператора Септимія Севера (срібло, 2,4 з) на підставі наведених нами вище приблизних розрахунків дозволяють судити про «сучасну» вартість денарія. За виготовлення двох обпалених цеглин або за виготовлення восьми необпалених цеглин майстрові на початку IV ст. слід було сплатити наш від \$1 до \$1,7. Вартість сучасного звичайної «червоної» цегли від 39 до 42 коп. за штуку або 12 шт. за \$1 (1 кубометр цегли, у якому приблизно 480 штук (СБК), отже, коштує \$40). Це, як ми бачимо, неспіврозмірно менше, ніж це було у Римі. Такий стан зрозумілий: ручна праця тим і відрізняється від конвеєрної, що і цінується дорожче, й оплачується вище.

У тому-таки документі перераховуються й інші види робіт із вказівкою на розмір їхньої оплати. Муляр одержував за день роботи 25 денаріїв (\$25), стюлярові й тому, хто випалює вапно, сплачували 50 денаріїв (\$25), мармурник і майстер по мозаїчних роботах одержували по 60 денаріїв (\$30) на день, штукатур — від 40 до 50 денаріїв (\$20–25), маляр одержував 70 денаріїв на день (\$35), а живописець, що розписує стіни, одержував у день 150 денаріїв (\$75). Нам здається, що зазначені суми цілком порівняні з сучасними розцінками на аналогічні види робіт. Варто нагадати, що протягом довгого часу в Росії майстру, який встановлював заклепки, зазвичай платили по 1 рублю за заклепку. Така сума залишалася незмінною протягом XIX–XX ст., за часів бурхливого будівництва мостів, і навіть коли в СРСР 1961 року було здійснено грошову реформу, установка однієї заклепки коштувала, як і раніше, 1 рубль. Тоді, доречі, і виникла приказка: «копійка рубль береже». Поступово необхідність у професії заклепочника відпала, і сама професія, здається, самоліквідувалася: їй на зміну прийшло електрозварювання.

Вказана вище співрозмірність в оплаті праці різних ремісників-будівельників давньоримської і сучасної доби, сама по собі парадоксальна і цікава (може становити окремий предмет історико-економічного дослідження), у першому наближенні може пояснюватися таким саме чином, як і аналогічна принципова співрозмірність давньогрецької доби, як ми про те зазначали вище. Власне кажучи, протягом століть ми будемо спостерігати ту саму ситуацію.

Візантійський приклад. Подивимося лише на найвизначніші об'єкти. 23 лютого 523 року візантійський імператор Юстиніан Великий, на сороковий день після нищівної пожежі, яка згубила невелику церкву св. Софії в Константинополі, заклав фундамент нового храму — майбутнього величного храму св. Софії (Айя-Софія). Вже з придбанням землі під будівництво були пов'язані фінансові й юридичні труднощі. Унаслідок великих розмірів майбутнього собору було необхідно розширити зайняту спорудженням площу й придати земельні ділянки,

які прилягали до старого храму. Одна така ділянка, що належала якійсь удові Ганні, була оцінена царськими комісарами у 86 фунтів золота. Але господарка не погодилася продати ділянку за таку суму й оголосила, що найменша ціна, за яку вона продасть будинок, — 5000 фунтів золота. Довелося втрутитися самому імператорові Юстиніану. Він відправився до вдови. Уражена цим візитом жінка не тільки уступила свою ділянку, але і відмовилася від будь-якої грошової винагороди. Друга ділянка, що належала євнухові Антіоху, була оцінена у 35 фунтів золота, але хазяїн теж запросив набагато більше. Тоді його забрали у в'язницю: не буде ж сам Юстиніан займатися такими питаннями щоразу! Але не це похитнуло Антіоха, а тільки те, що, знаходячись у в'язниці, він пропустив би ігри на іподромі, жагучим прихильником яких він був. Угода відбулася при всьому народі під час початку ігор, куди з в'язниці привезли євнуха. Ще одна ділянка — крихітна комірка — належала шевцеві Ксенофонту. Йому запропонували ціну більш ніж гарну. Він не заперечував, тільки зажадав, аби на іподромі його вітали як імператора. Юстиніан погодився, але під час вітання велів поставити шевця спиною до арени [9]. Звичайно, ці приклади — з області напівгумористичної: зараз би назвали це само-піаром. Але за часів візантійського IV в. за такий PR впливало платити значні суми: аж до втрати майна.

У будівлі собору св. Софії в Константинополі взяли участь 10 тис. робітників. Крім головних авторів — Анфімія з Тралл і Ісідора з Мілета — у роботі брали участь більше 100 архітекторів. Транспортування матеріалів — порфірові колони з Авреліанського храму Сонця в Римі, зелено-мармурові колони храму Артеміди з Ефеса, мармур з Фессалії, Лаконії, Фрігії, Крії, Нумидії та ін. — зажадало величезних витрат. Коли стіни собору були зведені лише на два лікти від поверхні землі, уже було витрачено 45 тис. фунтів золота. На один амвон пішли річні доходи з Єгипту — 40 тис. фунтів золота. Найбагатші матеріали — золото, срібло, слонова кістка, чорне дерево, дорогоцінні камені — були ужиті в неймовірній кількості. Аби впоратися з витратами, які поглинали все багатство імперії, Юстиніан прибігав до різних засобів «видобування» грошей: податі, вимагання, відрахування з доходів префектів (мерів міст), платні суддів і професорів. Заради прикраси собору була розплавлена срібна кінна статуя імператора Феодосія. Загальний розмір витрат на спорудження храму св. Софії визначався, як і у випадку з Парфеноном, по-різному. Прокопій Кесарійський називає 320 тис. фунтів (золота або срібла?), пізні автори, як французький візантиніст Шарль Діль, перерахували ці 320 тис. фунтів у золоті і перевели на курс кінця XIX ст. Сума становила 13 млн. фунтів стерлінгів [10], або близько 130 млн. рублів Російської імперії. Храм будувався 5 років, 11 місяців і 10 днів. У день його освячення столичним жителям було роздано 1000 биків, 1000 баранів, 600 сарн, 10 тисяч різної дрібної живності і 30 тисяч мір хліба. Грошові подарунки теж досягли значних сум.

Західноєвропейське середньовіччя. Виникнення феодальних міст за доби середньовіччя тісно пов'язане з етапами появи суспільного поділу праці та сформованої на його основі соціальної диференціації населення. З однорідної маси селян виокремлюються ремісники, купці, вояки. Однією з найважливіших функцій стародавніх міст була оборонна функція щодо сільського населення, яке мешкає поряд. Саме тому більшість перших міст були містами-фортецями. На зручному для ведення оборони та відбиття можливої облоги місці (місцевість оточена природними перепонами у вигляді берега річки чи прірви) будувалася фортеця, яка була оточена кріпосною стіною з брамою. Навколо фортеці утворювалася зона передмістя з населенням, яке в разі небезпеки, мало змогу сховатись за кріпосною стіною та тримати оборону.

Побут і життя городян феодального міста регламентують офіційні документи, що відносяться до того часу. У цих документах можна виділити окремі положення, що відносяться до питань будівництва й утримання міських споруд. Скажімо, до кінця XII ст. було створено найдавніше міське право міста Страсбурга. У документі, що регламентує його, зокрема, йдеться: «80. Хто зашкодить міські стіни або вал, платить бургграфові штраф у 40 солідів. 81. Хто забудує вулицю, сплатить той самий штраф бургграфові. Він нікому не повинний давати дозволу. 82. Ніхто не повинний вивалювати гній або покидьки перед своїм будинком, якщо тільки він не бажає негайно вивезти них, за винятком призначених для цього місць. ... 105... Ковалі зобов'язані робити усе, що знадобиться єпископу в його палаці, а саме все щодо дверей, вікон і різних речей, що робляться з заліза: при цьому дається їм матеріал і відпускається продовольство на весь час роботи. ... 118... Теслі зобов'язані щопонеділка виходити на роботу до єпископа за його рахунок...» [11].

До 1182 року відноситься хартія, дарована єпископом Реймським городянам Бомона в Аргонні: «Ми постановляємо і даруємо вам на вічні часи, що городянин, у якого в місті будинок або за стінами міста город, буде платити нам щорічно 12 деньє, а саме: 6 деньє в день Різдва Христового і 6 деньє в день св. Іоана Хрестителя; а хто не заплатить шести деньє через три дні після зазначеного терміну, той повинний буде заплатити два су штрафу... З усіх штрафів, що ми і спадкоємці наші, архієпископи Реймські, візьмемо з міста Бомона, городяни одержать половину для підтримки міських укріплень, для чого вони оберуть двох вірних присяжних, а ми призначимо нашого сержанта в якості третього» [12]. В. З. Черняк пише, що важко віднайти сучасний еквівалент старовинній французькій монеті — деньє, — оскільки «неспіввимірно змінилася купівельна спроможність грошей» [13]. На наш погляд, це не зовсім так. Деньє — одиниця маси, яка дорівнювала 0,05 г золота; це те саме, що й текст — еквівалент позасистемної одиниці лінійної щільності волокон або ниток, тобто відношення їхньої маси до довжини. Так, 1 *текс* дорівнював 1 г/км або 1 мг/м. Якщо скористатися

нашими попередніми розрахунками стосовно сучасної вартості 1 *z* золота (приймаємо середнє значення \$12) для давніх систем мір, можна отримати приблизну вартість 1 деньє — \$0,6. Відповідно, городяни Бомона повинні були сплачувати єпископу Реймському податок зі свого нерухомого майна 7,2 долара на рік. Напевно, на той час це були досить великі гроші.

Незважаючи на всі ці регламентації, навіть цілком демократичні, як це видно з останнього документу, неупорядженість міст була разючою. Про це свідчить один документ, що наводиться М. П. Граціанським: «Приходиться ходити на ходулях і в дерев'яних башмаках; і майже всі члени думи ходили в думу в дерев'яних башмаках. І коли сиділи в залі ради, дерев'яні башмаки стояли за дверима: отут можна було прекрасно порухувати, скільки чоловік з'явилось в засідання» [14].

Стосовно середньовіччя збереглося дуже мало відомостей щодо економічних аспектів архітектурно-будівельної справи, і тому можна лише зазначити, що незначні розміри феодалних міст сполучалися з досить високою поверховістю (до 4-х поверхів) та надмірно щільною забудовою всередині кріпосних стін. Один історик відзначає, що спорудження стін коштувало величезних грошей, тому будівельники скорочували їх довжину, вщент забудовуючи кожний шматок землі, а коли усе було забудовано, місто починало зростати вгору, за рахунок підвищення поверховості. Така тенденція мала місце майже в усіх європейських містах доби середньовіччя і була зумовлена не лише фортифікаційними міркуваннями, але — як бачимо — й економічними.

Відомо, що у найкрупніших європейських містах доби середньовіччя, наприклад у Парижі, підсобні робітники отримували у XIII ст. 6–7 деньє на день, тобто \$3,6–4,2. Якщо зіставити цей прибуток підсобного робочого з сьогоднішнім — близько \$5, то тезу В. З. Черняка щодо неспівставності середньовічного та сучасного розміру оплати праці ми вимушено спростовуємо.

Так, відомо, що каменотеси отримували 20–22 деньє на день (\$12–13,2). Найбільшу плату отримували на будівництві муляри — до 25 деньє на день (\$15). Їхня задача полягала винятково в укладенні закладного каменя відповідно до планів майстра (архітектора). Муляри, як і в наші дні, користувалися кельнею, рівнем, схилом. Розчин їм готували мішальники, а замовник або канонік храму, що будується, забезпечував муляра рукавичками для запобігання рук від опіків вапном (початок «техніки безпеки в будівництві»). При завершенні робіт або при укладенні замкового каменя муляр, окрім свого заробітку, одержував додаткову винагороду.

Камінь коштував дорого, і з ним приходилося поводитися як з коштовним матеріалом. Великі зусилля замовників були спрямовані на скорочення його вживання. Вишукувалися шляхи будівництва з можливо меншою витратою матеріалів, комбінація мас замінялася митецькою конструкцією. Можливо, саме

дорожнеча каменю і відносна дешевина ремісничої праці привели до виникнення ажурних елементів конструкції і декору готичного собору. Це, так би мовити, ще один привід розототожнити художнє й матеріальне в архітектурній формі: економіка будівництва диктувала необхідність більш ощадливого використання кам'яної маси.

Для нашої теми важливо зазначити, що саме в містах з'являються: контракт особистого найму, який встановлює винагороду за працю; зароджується та розвивається майновий найом, і перш за все найом житлових приміщень: будинків та квартир; підприємницький прибуток.

* * *

В цьому начерку ми поступово розглянули питання розвитку історії архітектури як історії створення матеріальних архітектурно-будівельних форм, себто як історії зміни форм організації архітектурно-будівельного процесу протягом давнини і середньовіччя, який базується на економічному чиннику більшою мірою, ніж на соціальному замовленні, котре кожного разу є доволі й абстрактним, і прагматичним водночас. На окремих, прагматичних і, на наш погляд, тематично виразних прикладах був виконаний короткий огляд значних історичних проміжків. У кожному з цих етапних явищ була виконана спроба наочно показати, якими саме були стосунки між замовником (типами замовників: приватним, державним) та виконавцем (як архітектором, так і будівничим). Найяскравішим висновком з цього опрацювання може бути те, що протягом існування архітектурно-будівельної практики форми економічних відносин між різними представниками цього процесу майже не зазнавали суттєвих змін. Це видається тим більше дивним, що за умов зміни суспільно-політичних формацій, форм власності, «типів» замовника саме цей — фінансовий — чинник майже не змінювався ані в своїх внутрішніх імперативах, ані навіть у розмірах оплати праці: на прикладах ми побачили, що розмір оплати тих або інших видів робіт може бути зіставлений з сучасними розмірами і формами.

Звісно, напрям цього дослідження слід розвинути за рахунок студювання наступних історичних обставин: доба Ренесансу, Франція доби абсолютизму, Новий час, Найновіша доба.

1. *Мардер А. П.* Эстетика архитектуры: Теоретические проблемы архитектурного творчества. — М., 1988; *Мардер А. П.* Архитектура // Архитектура: Короткий словник-довідник / За ред. А. П. Мардера. — Київ, 1995. — С. 27–30; *Беломесяцев А. Б.* Філософські основи архітектури. — Київ, 2005. — С. 57–58.

2. У наші дні в деяких африканських та інших примітивних племенах у такий самий спосіб використовується намисто або предмети зручного розміру.

3. Див.: *Перетёлкин Ю. Я.* Меновые отношения в староегипетском обществе // Совет-

ское востоковедение. — Л.; М., 1949. — Т. 4. — С. 302–311; *Перефёлкин Ю. Я.* О деньгах в древнейшем Египте // Древний Египет: Сб. ст. — М., 1960. — С. 162–171; *Перефёлкин Ю. Я.* Хозяйство староегипетских вельмож. — М., 1988; *Перефёлкин Ю. Я.* История древнего Египта / Общ. ред., вступит. ст. и коммент. А. Л. Вассоевича. — СПб, 2000.

4. Архитектура античного мира / Сост. В. П. Зубов и Ф. А. Петровский. — М., 1940. — С. 304–305.

5. Там само. — С. 305–306.

6. *Кузнецов В. Д.* Организация общественного строительства в древней Греции. — М., 2000. — С. 40–41.

7. *Маринович А. П., Кошеленко Г. А.* Судьба Парфенона. — М., 2000. — С. 101–102.

8. *Ростовцев М. И.* Общество и хозяйство в Римской империи / Пер. с нем. — СПб, 2000. — Т. 1. — С. 57–72.

9. *Кулаковский Ю. А.* История Византии: В 3 т. — 3-е изд. — СПб, 2003. — Т. 2. — С. 75–83.

10. *Диль Ш.* Основные проблемы византийской истории / Пер. с фр. — М., 1947. — С. 148–152.

11. Средневековье в его памятниках / Под ред. Д. Н. Егорова. — М., 1913. — С. 124–133.

12. Социальная история средневековья / Под ред. Е. А. Косминского, А. Д. Удальцова. — М.; Л., 1927. — Т. 2. — С. 246–247.

13. *Черняк В. З.* Уроки старых мастеров (Из истории экономики строительного дела). — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 1989. — С. 93.

14. *Грацианский Н. П.* Средние века. — М., 1939. — С. 40.